

14. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій : Закон України від 14 вересня 2006 року № 143-V // Урядовий кур'єр від 06 жовтня 2006 року. – № 187.
15. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні : Закон України від 30 жовтня 1996 року № 448/96-ВР // Голос України 26 листопада 1996 року.
16. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України 07 червня 1996 року № 236/96-ВР // Голос України від 02 липня 1996 року.
17. Про судову практику в цивільних справах про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 вересня 2011 року № 10 // Закон і Бізнес. – 2011. – № 43.
18. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-IV // Голос України від 14 квітня 2006 року. – № 69.
19. Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розміщення відомостей, що становлять комерційну таємницю (аналіз складів злочинів) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. Е. Радутний ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2002. – 21 с.
20. Регламент Комісії (ЄС) № 772/2004 від 27 квітня 2004 року про застосування статті 81(3) Договору до категорій договорів про передачу технологій // Official Journal L 123. – 27.04.2004. – Р. 11.
21. Судова практика розгляду справ про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб(*) : Узагальнення Верховного суду України // Вісник Верховного суду України. – 2010. – № 3.
22. Топалова Л. Д. Правовий режим комерційної таємниці : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.04 «господарське право ; господарсько-процесуальне право» / Л. Д. Топалова ; НАН України. Ін-т екон.-прав. дослідж. – Донецьк, 2006. – 20 с.
23. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Голос України від 12 березня 2003 року. – № 45.
24. Циліорик О. В. Особливості правового захисту комерційної таємниці в Україні / О. В. Циліорик // «Brite&Gripe» Law Firm [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bg-law.com.ua/publiakacyi/20-osoblivost-pravovogo-zahistu-komercyynoi-tayemnic-v-ukrayin.html>
25. Шаповалова А. О. Забезпечення охорони банківської таємниці у кримінальному процесі України : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність» / А. О. Шаповалова ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 19 с.

УДК 342.9

ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СПРАВІ ЯК СТАДІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ

Гнап Д.Д.,
здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,
суддя
Хмельницький окружний адміністративний суд

В статті виокремлюється та досліджується перша стадія судового процесу – відкриття провадження у справі та розкривається її зміст. Висвітлено проблеми, пов'язані з розділення юридичного процесу на стадії, виділенням відкриття провадження в окрему стадію, описано процедуру відкриття провадження у справі.

Ключові слова: адміністративний процес, адміністративне судочинство, звернення до суду, відкриття провадження у справі, позовна заява.

Гнап Д.Д. / ОТКРЫТИЕ ПРОИЗВОДСТВА ПО АДМИНИСТРАТИВНОМУ ДЕЛУ КАК СТАДИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРОЦЕССА / Днепрпетровский государственный университет внутренних дел, Украина

В статье выделяется и исследуется первая стадия судебного процесса – открытие производства по делу и раскрывается ее содержание. Освещены проблемы, связанные с разделением юридического процесса на стадии, выделением открытия производства в отдельную стадию, описана процедура открытия производства по делу

Ключевые слова: административный процесс, административное судопроизводство, обращение в суд, открытие производства по делу, исковое заявление.

Hnap D.D. / OPENING OF ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS AS A STAGE OF THE ADMINISTRATIVE PROCESS / Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs, Ukraine

In this article singled out and investigate the first stage of the trial – opening the proceedings and revealing its contents. Shown the problems related to the separation of the legal process on stage and releasing open proceedings in a separate stage. The structure of the administrative process is a set of separate proceedings and each of them describes a sequence of proceedings.

The structure of each of the administrative proceedings can be separated relatively independent elements: stages and proceedings.

Also, investigated scientists work and views on the concept stages and underline their features, such as:

1. Availability of purposes, typical to this part of the process.
2. Identifying the subjects, which performing at this stage judicial process.
3. Originality procedural form in which this activity is carried out.
4. The specific nature of the administrative and procedural relations.

5. Availability final procedural act, where fixed a decision about the transition of the case to the next stage of the process or the completion of proceedings in general.

The article is devoted to procedural judge on the opening of proceedings, as the right to judicial protection and implementation of the goals and objectives of administrative law.

Described conditions, with the presence of which legislation connects the possibility of court proceedings for review and resolution of specific administrative affairs.

Described in detail the procedure of the proceedings and the actions of the judge after receiving the claim. Shown the content of the approval on opening proceedings and the procedure of referral.

Also, the definition, discovery proceedings in the administrative case as the first independent stage of the administrative process, related with the adoption application to the production of a particular judge and defines the beginning when judge take proceedings to ensure the movement of the case.

Key words: administrative process, administrative proceedings, appeal to the court opening the proceedings, statement of claim.

Будь-яке правове явище доцільно розглядати як у цілому, так і по частинах, що дає можливість якісного усвідомлення складових вказаного явища, їхніх взаємозв'язків, послідовності та впливу на формування кінцевого результату. Не є винятком і адміністративний процес, який, виходячи з його сутності та багатоплановості, теж являє собою сукупність певних складових частин.

Необхідно розуміти, що сам термін «адміністративний процес» (утім, як і інші види юридичного процесу) є певного роду узагальненням, яке містить ту саму сукупність складових частин, що лише у взаємодії, у певній послідовності виникнення, зміни та припинення призводять до функціонування певного механізму, назва якому – адміністративний процес.

Метою статті є розкриття питання розділення юридичного процесу на стадії, поняття відкриття провадження як стадії адміністративного процесу та послідовний опис процедури відкриття провадження як початкового етапу вжиття суддею процесуальних заходів, передбачених законом для розгляду та вирішення справи по суті.

Слід відмітити, що структура адміністративного процесу – це сукупність окремих проваджень, кожне з яких характеризує певну послідовність процесуальних дій.

У структурі кожного з адміністративних проваджень є можливість відокремити відносно самостійні елементи: стадії, етапи та процесуальні дії [1, с. 170].

Значний вклад у вирішення проблеми поділу юридичного процесу на стадії вніс І. В. Бенедик. Він зазначає, що процесуальна стадія – це елемент, який відображає динамічну характеристику юридичного процесу. Враховуючи ситуацію в теорії юридичного процесу, коли його частини називаються різними термінами, такими як: етап, «частина», пропонується ввести єдиний термін «стадія», який дасть змогу зробити понятійний апарат юридичної науки чіткішим. Кожна стадія характеризується певним обсягом процесуальних дій та індивідуальним об'єктом.

У наукових працях представників різних правових шкіл питання розподілу адміністративного процесу на стадії вирішується неоднозначно. Визначення стадій адміністративного процесу має коріння від цивільного процесу, а більшість науковців дотримувалися ідей, які з'явилися ще за доби існування Радянського Союзу та ґрунтувалися на досить-таки спірному підході до критеріїв поділу [2].

М. Й. Штефан вказував на наявність у цивільному судочинстві окремих частин або стадій. Найголовнішою ознакою стадій він називав сукупність процесуальних правовідносин і дій, об'єднаних найближчою метою [3, с. 29].

Ще одним автором поділу цивільного процесу на стадії був Д. М. Чечот, який визначав стадію процесу як сукупність процесуальних дій, об'єднаних відповідною процесуальною ціллю. Також Д. М. Чечот говорив, що ця ціль досягається у результаті здійснення процесуальних дій, коли створюються умови переходу до наступної стадії [4, с. 25].

Слід також відмітити підхід російських учених до вирішення проблеми поділу на стадії цивільного процесу, які практично, говорячи мовою статистики, становлять генеральну вибірку основних поглядів з цього питання.

Так, М. С. Шакарян вважає, що цивільний процес – це поступальних рух, що складається із ряду стадій. Стадію процесу вона визначає як певну його частину, що об'єднана сукупністю процесуальних дій, направлена на досягнення самостійної (кінцевої) цілі. Особливу увагу викликає остання частина визначення, яка і надає йому оригінальності та відмінності від інших. Автор наголошує, що саме наявність самостійної (кінцевої) цілі надає стадії характер завершеності та самостійності. Наявність у комплексу процесуальних дій єдиної найближчої цілі не може виокремити його у самостійну стадію.

Авторка зазначає, що кожна стадія характеризується поставленим перед нею завданням: вирішити питання по

суті, розглянути скаргу, виконати рішення суду. Відзначаючи можливість закінчення процесу на будь-якій стадії, вона називає цю ознаку визначальною при поділі на стадії цивільного процесу [5, с. 26].

У науковій та навчально-методичній літературі фахівцями з адміністративного права та процесу при аналізі процесу більше уваги присвячено проблемам, пов'язаним зі стадіями провадження справ про адміністративні правопорушення, але, на нашу думку, ототожнювати стадії адміністративного процесу зі стадіями провадження справ про адміністративні правопорушення було б, не зважаючи на їх схожість, недоречно, хоча б тому, що адміністративний процес включає в себе значну кількість таких проваджень.

Таким чином, адміністративна справа послідовно проходить одну стадію за іншою. Всі стадії адміністративного процесу тісно пов'язані між собою спільним завданням, єдністю принципів. Окрема стадія відрізняється від інших конкретним завданням, що його має тільки ця стадія, певним колом учасників, специфікою процесуальних відносин і форм, а також прийнятими підсумковими рішеннями. Виділення певних частин адміністративного процесу в стадії і відокремлення їх від інших ґрунтується на таких характерних ознаках:

- 1) наявність завдань, властивих даній частині процесу;
- 2) визначене коло суб'єктів, які здійснюють на даному етапі процесуальну діяльність;
- 3) своєрідність процесуальної форми, в якій здійснюється ця діяльність;
- 4) специфічний характер адміністративно-процесуальних відносин;
- 5) наявність підсумкового процесуального акту, в якому фіксується рішення про перехід справи в наступну стадію процесу або про завершення провадження її в цілому.

Можна з впевненістю сказати, що відкриття провадження в адміністративній справі – це самостійна стадія адміністративного процесу, перший та дуже важливий етап у системі процесуальних дій, що забезпечує рух справи. Вона пов'язана з безпосереднім прийняттям заяви до провадження конкретного судді та визначає початок вжиття суддею процесуальних заходів, передбачених законом для розгляду та вирішення справи по суті.

Відкриття провадження у справі складається з дій заінтересованої особи, яка подає заяву до суду, і дій судді по прийнятті заяви. Ці дії спрямовані на визначення умов, підстав та порядку реалізації права особи на звернення до суду за судовим захистом (ст. 6 КАС України) [6, с. 6].

Характеризуючи першу стадію адміністративного судочинства, окремі науковці, такі як Т. О. Коломоєць, Г. Ю. Гулевська іменують її порушенням адміністративної справи. У свою чергу, підготовчі процесуальні дії, які передують ухвалі суду про прийняття заяви до попереднього розгляду, класифікуються ними як початковий етап названої стадії [7, с. 180]. Вважаємо за доцільне конкретизувати дане твердження.

У науковій літературі до визначальних ознак процесуальної стадії як самостійної юридичної категорії прийнято відносити: внутрішню структурованість; єдність конструктивних елементів у рамках локальної мети провадження; їх логічну та часову послідовність; офіційне закріплення підсумкового результату в процесуальному документі [8, с. 326].

Стадію відкриття провадження розуміють як порівняно самостійну частину провадження, яка, поряд з його загальними завданнями, має властиві тільки їй завдання, документи та інші особливості. Такі науковці як І. П. Голосніченко, М. Ф. Стахурський підтримують позицію, що стадіями провадження є послідовні етапи цієї діяльності, що завершується шляхом прийняття процесуального документа, в якому в концентрованій формі показані результати певних процесуальних дій [9, с. 155].

Очевидно, що порушення адміністративної справи у тому сенсі, в якому воно розглядається в ст. 107 КАС

України, наведеного «набору» ознак не має. Ухвала про порушення справи є нічим іншим як завершальним етапом цілої низки послідовних процесуальних дій, спрямованих на підготовку адміністративної справи до розгляду по суті.

Звернутися до адміністративного суду може особа, яка вважає, що порушено її права, свободи чи інтереси у сфері публічно-правових відносин, або суб'єкт владних повноважень у випадках, встановлених законом. Аналіз положень КАС України дає підстави стверджувати, що адміністративний суд не має права ініціювати процес. Однак суд наділений повноваженнями відкривати провадження в адміністративній справі. Як правильно відмічає С. В. Ківалов, таке провадження може розпочинатися адміністративним судом не інакше як за наявності необхідних передумов права на пред'явлення адміністративного позову, а також додержання порядку реалізації цього права [10, с. 256].

Відкриття провадження у справі – стадія адміністративного процесу, на якій суд вирішує питання про відкриття провадження по конкретній справі в суді першої інстанції, перевіряє наявність у особи, яка звернулася до суду, права на звернення до суду і дотримання встановленого порядку реалізації даного права.

Крім звернення до суду із заявою необхідні також дії судді, які виражаються в позитивному вирішенні питання про відкриття провадження у справі.

Згідно з КАС України суддя на цій стадії діє одноособово. Суддя відкриває провадження в адміністративній справі на підставі позовної заяви, якщо відсутні підстави для повернення позовної заяви, залишення її без розгляду чи відмови у відкритті провадження у справі.

КАС України передбачає особливий процесуальний порядок відкриття провадження у справах, в яких відповідачами є фізичні особи. З метою дотримання правил підсудності та забезпечення права особи на участь в судовому засіданні законом встановлено процедуру перевірки справжності адреси відповідача, наведеної у позовній заяві. Така перевірка є обов'язковою в усіх справах, де відповідачем у позовній заяві вказана фізична особа, що не є суб'єктом підприємницької діяльності (або щодо якої не зазначено про такий правовий статус).

Перевірка місцезнаходження відповідача здійснюється і тоді, коли підсудність справи визначено за правилами альтернативної чи виключної підсудності.

Перевірка проводиться наступним чином. Суд не пізніше двох днів з дня надходження позовної заяви до суду звертається до відповідного органу реєстрації місця перебування та місця проживання особи щодо надання інформації про зареєстроване місце проживання (перебування) такої фізичної особи. Таке звернення здійснюється, як правило, у формі листа. Інформація про місце проживання (перебування) фізичної особи має бути надана протягом трьох днів з моменту отримання відповідним органом реєстрації місця проживання та перебування особи відповідного звернення суду. Відповідь оформляється довідкою. На практиці досить часто орган реєстрації підтверджує адресу шляхом проставлення відповідної відмітки на самому запиті суду і повертає його суду.

У разі якщо отримана судом інформація не дає можливості встановити зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи (наприклад, відомості про реєстрацію відсутні), суд вирішує питання про відкриття провадження у справі. Подальший виклик такої особи як відповідача у справі здійснюється через оголошення у пресі.

Виклик до суду через засоби масової інформації (зокрема, друковані) застосовується для трьох категорій учасників процесу: відповідачів, третіх осіб або свідків, якщо суду не відоме їх зареєстроване місце проживання (перебування чи роботи) або місцезнаходження. У цьому

випадку попередньо потрібно використати всі методи для встановлення місця перебування даної особи – зокрема звернення до адресного бюро і органів внутрішніх справ. Оголошення про виклик до суду розміщується в друкованому органі, який визначається Кабінетом Міністрів України не пізніше 1 грудня року, що передує року розміщення цього оголошення.

Питання про відкриття провадження в адміністративній справі суддя вирішує протягом трьох днів з дня надходження позовної заяви до адміністративного суду або закінчення строку, встановленого для усунення недоліків позовної заяви, у разі залишення позовної заяви без руху та не пізніше наступного дня з дня отримання судом у порядку, передбаченому законодавством, інформації про місце проживання (перебування) фізичної особи.

Перебіг строку, в який суд повинен вирішити питання про відкриття провадження в адміністративній справі, починається з наступного дня після дня надходження позовної заяви до суду або дня, в який закінчується строк для усунення недоліків позовної заяви, та завершується на третій день від дня початку перебігу цього строку. Днем надходження матеріалів до суду вважається дата їх реєстрації в канцелярії суду.

У зв'язку з виникненням у судовій практиці проблемних питань щодо обчислення процесуальних строків, зокрема, строків відкриття провадження в адміністративній справі, встановлених ст. 107 КАС України, Вищим адміністративним судом було роз'яснено, що строк, передбачений ч. 4 ст. 107 КАС України для вирішення питання про відкриття провадження у справі, є процесуальним строком, отже, обчислюється в порядку, встановленому ст. 103 КАС України [11].

Якщо позовна заява залишалася без руху, питання про відкриття провадження чи відмову в цьому вирішується протягом трьох днів з дня закінчення строку, встановленого для усунення недоліків. З урахуванням поштового перебігу, повернення позовної заяви, щодо якої не усунути недоліки, слід робити через три дні після закінчення строку.

Якщо недоліки позовної заяви повністю усунути до настання строку, наданого судом, то відкриття провадження може мати місце достроково. Проте, якщо до спливу наданого судом строку позивач усунув недоліки частково, суд повинен дочекатися закінчення наданого строку, оскільки позивач може усунути недоліки декількома діями, так би мовити «у декілька заходів».

Про відкриття провадження у справі суддя постановляє ухвалу.

КАС України (ст. 3) дає визначення такому процесуальному документу як ухвала, а саме: ухвала – це письмове або усне рішення суду будь-якої інстанції в адміністративній справі, яким вирішуються питання, пов'язані з процедурою розгляду адміністративної справи, та інші процесуальні питання [6, с. 6].

Зміст ухвали про відкриття провадження у справі повинен відповідати вимогам ч. 5 ст. 107 КАС України. Зокрема, в ухвалі повинні бути зазначені такі обов'язкові елементи:

- 1) найменування суду, прізвище та ініціали судді, який відкрив провадження у справі, номер справи (наприклад, Хмельницький окружний адміністративний суд; номер справи 822/4883/14, суддя Гнап Д. Д.);
- 2) ким і до кого пред'явлено позов (зазначаються назви (найменування сторін));
- 3) зміст позовних вимог (зазначаються узагальнені позовні вимоги);
- 4) дата, час і місце попереднього судового засідання, якщо суд вважає його проведення необхідним. У мотивувальній частині відображається, чому суд вважає необхідним проведення попереднього судового засідання (недостатність доказів, встановлення осіб, які повинні брати участь у справі, уточнення вимог тощо). Дата, час і місце

попереднього судового засідання зазначаються в резолютивній частині ухвали суду;

5) пропозиція відповідачу подати в зазначений строк письмові заперечення проти позову та докази, які у нього є (для суб'єкта владних повноважень – відповідача зазначається про його обов'язок надати у визначений судом строк у разі заперечення проти позову всі матеріали, що були або мали бути взяті ним до уваги при прийнятті рішення, вчиненні дії, допущенні бездіяльності, з приводу яких подано позов);

6) яким складом суду розглядатиметься справа (одинобово чи колегіально);

7) за наявності підстав – висновок суду про визнання причин пропуску строку звернення до адміністративного суду поважними.

В мотивувальній частині ухвали слід обов'язково обґрунтувати поважність причин пропуску строку, а в резолютивній частині зазначити висновок про визнання причин пропуску строку звернення до суду поважними.

В ухвалі про відкриття провадження також відображаються обставини про виправлення недоліків позовної заяви, якщо позовна заява залишалася без руху.

Ухвалою про відкриття провадження можуть вирішуватися також додаткові питання, пов'язані із підготовкою справи до розгляду: пропозиція позивачеві уточнити позовні вимоги; надати докази; надати оригінали письмових доказів суду для огляду; обґрунтувати належність справи до адміністративної юрисдикції чи підсудність справи; про виклик свідків, якщо про це було заявлено відповідне клопотання; про особисту участь позивача чи відповідача; про обов'язкову явку представників; про залучення до участі у справі перекладача, спеціаліста, органу опіки та піклування; про направлення копії позовної заяви прокурору для вирішення питання про вступ у справу. Вирішення цих питань однією ухвалою відповідає принципу процесуальної економії та не порушує нічиїх прав та інтересів.

Ухвала про відкриття провадження у справі не може бути оскаржена. Заперечення на таку ухвалу можуть наводитися в апеляційній скарзі на постанову суду.

Після відкриття провадження у справі суд невідкладно надсилає особам, які беруть участь у справі, копії ухвали про відкриття провадження у справі. Коло осіб, які беруть участь у справі і яким надсилається копія ухвали, визначається на час відкриття провадження.

КАС України не встановлює конкретного строку для надсилання сторонам копії цієї ухвали, вказуючи лише на те, що це має бути вчинено невідкладно. На нашу думку,

невідкладність надіслання – це надіслання її у день постановлення.

Суд повинен надіслати відповідні копії з таким розрахунком, щоб сторони мали можливість їх отримати і ознайомитися завчасно.

Усім особам, які беруть участь у справі, надсилається також витяг про їхні процесуальні права та обов'язки, встановлені статтями 49, 51 КАС України. Цей документ має інформативне призначення.

На практиці, як правило, витяг про процесуальні права та обов'язки зазначається на зворотній стороні ухвали про відкриття провадження у справі. Це робиться з ціллю економії та не заборонено законодавством.

Разом з ухвалою про відкриття провадження в адміністративній справі відповідачеві (усім співвідповідачам) та третім особам, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, надсилаються також копії позовної заяви та доданих до неї документів. Однак, при зверненні до суду суб'єкта владних повноважень саме на нього покладено обов'язок надіслати відповідачеві копію позовної заяви та доданих до неї документів (ч. 3 ст. 106 КАС України).

Якщо відповідачами у справах є іноземці чи особи без громадянства, які не володіють українською мовою, то суд повинен надати їм такі документи мовою, якою вони володіють (ч. 4 ст. 68 та ст. 107 КАС України) або зажадати їх у суб'єкта владних повноважень, який є позивачем (ч. 3 ст. 106 КАС України) [12].

Відповідно до ст. 106 КАС України позивач повинен додавати до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб. У випадку неподання зазначених документів суд залишає позовну заяву без руху і надає строк для усунення недоліків. Таким чином, після відкриття провадження у справі у судді вже є готові копії позовної заяви і доданих до неї документів.

Копії ухвали та документів надсилаються поштою, рекомендованим відправленням, разом із супровідним листом, підписаним суддею. Обов'язок надіслання поштової кореспонденції покладається на канцелярію суду, а не на суддю, який відкрив провадження у справі.

Тут також слід відмітити, що хоча надіслання ухвали і не входить до обов'язків судді, слід обов'язково контролювати цей процес з ціллю своєчасного вирішення справи.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначаємо, що відкриття провадження в адміністративній справі – це самостійна стадія адміністративного процесу, без якої неможливі судовий захист порушених або оспорюваних прав та законних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стеценко С. Г. Адміністративне право України. Навчальний посібник / С. Г. Стеценко. – К. : Атіка, 2007 – 624 с.
2. Бенедик І. В. Стадії юридического процесу : общетеоретическое исследование : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.01. «теория и история права и государства ; история правовых учений» / И. В. Бенедик. – Х., 1984. – 23 с.
3. Штефан М. Й. Цивільний процес : Підручник для вузів / М. Й. Штефан. – К. : Ін-Юре, 2001. – 696 с.
4. Гражданский процесс / Отв. ред. Н. И. Чечина, Д. М. Чечот. – М. : Юрид. лит., 1968. – 455 с.
5. Гражданское процессуальное право России : Учебник / Под ред. М. С. Шакарян. – М. : Былина, 1999.
6. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06 липня 2005 року : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 10 червня 2014 р. : (офіційний текст). – К. : Паливода А. В., 2014. – 196с.
7. Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу : навчальний посібник / О. В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 208 с.
8. Кузьменко О. В. Адміністративно-процесуальне право України : підручник / О. В. Кузьменко, Т. О. Гуржій ; за ред. О. В. Кузьменко. – К. : Атіка, 2007. – 416 с.
9. Адміністративний процес : Навч. посіб. / За заг. ред. І. П. Голосніченка. – К. : ГАН, 2003. – 256 с.
10. Кодекс адміністративного судочинства України : Науково-практичний коментар / За ред. С. В. Ківалова, О. І. Харитонові. – Х. : ТОВ «Одисей», 2007. – 560 с.
11. Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України від 27 серпня 2012 року № 1909/12/13-12 // Закон і Бізнес. – 2012. – № 36.
12. Про судову практику розгляду спорів щодо статусу біженця та особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, примусового повернення і примусового видворення іноземця чи особи без громадянства з України та спорів, пов'язаних із перебуванням іноземця та особи без громадянства в Україні : Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 16 березня 2012 року // Юридичний вісник України. – 2012. – № 17.